

Walter Sauer

Habsburg gyarmatügy

Ausztria-Magyarország szerepének újraértékelése a tengerentúli terjeszkedésben¹

Tényező volt-e a Habsburg Birodalom a gyarmati politikában? A hagyományos értelmezés alapján a válasz: nem. Ausztria (1867-től Osztrák–Magyar Monarchia) nem is szerzett saját tengerentúli gyarmati birodalmat,² ahogy a gyarmatosítási politikát illetően sem vette fel a versenyt egyik európai nagyhatalommal sem. Különösen az Afrikáért folytatott hajsza alatt, az európai imperializmus élénk szakaszában, vagyis a késő 19. század folyamán a Habsburg diplomácia feltűnően kimaradt a külügyek ezen részéből. A 19. és a 20. századi kolonializmussal foglalkozó szakirodalom emiatt ritkán tesz említést a Duna menti többnemzetiségű birodalomról, melynek uralkodói évszázadokon keresztül a Kelet-Közép-Európa és a Balkán irányába való területi terjeszkedésre koncentráltak.³ Időnként ezért teljesen kimarad Ausztria a gyarmatosításról szóló vitákból, egyedüli kivételt talán az 1814–15-ös bécsi kongresszus megrendezése képez. Azokat az osztrákokat, akik gyarmati vállalkozásokban vettek részt, gyakran német származásúként azonosították (mint Oscar Baumann), vagy azokkal az országokkal kapcsolták össze, amelyek szolgálatában eljártak (mint például Friedrich Welwitsch-t Portugáliával).

A tudományos vitában Ausztria esetében tapasztalható hallgatás összhangban van a nemzeti hozzáállással – mind a tudományos, mind a köznapi diskurzus tekintetében. Távol attól, hogy megvizsgáljunk azt a kérdést, hogy vajon találhatóak-e az ország történetében gyarmatosító vagy imperialista tendenciák, és ha igen, akkor miért, a vita nagyrészt megreked azon alapvetés rögzítésénél, hogy Ausztria nem gyarmattartó hatalom, ennél fogva tengerentúli működésének következményei nem szorulnak vizsgálatra. Ez a gyarmatosító törekvésektől való állítólagos tartózkodás néha feltűnik a mai politikai identitás fontos elemeként is. Ennek a megközelítésnek az eredete 1900 környékére tehető, amikor is azt a célt szolgálta, hogy legitimálja

¹ Habsburg Colonial: Austria-Hungary's Role in European Overseas Expansion Reconsidered. *Austrian Studies*, 20. (2012) 5–23.

² Itt nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy vajon le lehet-e, vagy hogy milyen értelemben lehet „gyarmatosításként” leírni a Habsburg Birodalom terjeszkedését Közép- és Kelet-Európában, valamint a Balkánon. Erről a vitáról lásd: FEICHTINGER–PRUTSCH–CSÁKY (HG.), 2003; KOMLOSY, 2006.

³ SAUER, 2007a; Ausztria 19. századi történelméhez különösen: RUMPLER, 1997

a birodalomnak a gyarmatszerzésben vallott nyilvánvaló kudarcát (vagy érdeklődésének hiányát). E pozíciók szerint Ausztria „valódi sorsa” csupán a „civilizációban”, a „misszióban” és a „kutatásban” – mintsem a valódi gyarmati tevékenységekben található.⁴ 1945 után, Ausztria független és demokratikus köztársaságként való újraalapításával ezt az elgondolást arra alkalmazták, hogy pozicionálni tudják az országot a változó nemzetközi környezetben. A gyarmatosításban való részvétel tagadásának célja egyrészt az volt, hogy ellensúlyozza azokat az értelmezéseket, amelyeket a német revizionista gyarmati mozgalom az 1930-as években dolgozott ki, és amelyek a Habsburg uralom alatt zajló tengerentúli tevékenységeket a 19. századi német imperializmus fontos előfutáraként ábrázolták.⁵ Másrészt pedig Ausztria, egy kis ország, amely 1955-ben tartósan semlegesnek nyilvánította magát, a „tisza gyarmati múlt” konstrukcióját felhasználva képes volt arra, hogy jó kapcsolatot építsen ki az el nem kötelezett, valamint az újonnan függetlenné vált országokkal, különösképpen Afrikában és Ázsiában. Bármennyire is együttérzünk ezekkel a törekvésekkel – az a tény megmarad, hogy ezek nem a tudományos vizsgálatok megállapításaira adott reflexiók, hanem olyan ideológiai megközelítések, amelyeket bizonyos irányelvek legitimálásra használtak. A klasszikus, széles körben idézett képlet erre a hozzáállásra Hugo Hassinger földrajztudós nevéhez köthető, aki Bécsben egy nemzetközi kutatóintézet megalapítását javasolta, ezzel Ausztria tudományos hagyományában a nem-gyarmatosító felfogást népszerűsítve:

„Auf jeden Fall wird der aus Österreich kommende Forscher frei sein von dem Verdacht, mit seiner Wissenschaft materielle Interessen zu verbinden und politischen Machtbestrebungen zu dienen, denn auch in der Zeit, als Österreich noch eine Großmacht war, haben seine Forscher [...] sich stets die Uneigennützigkeit und den Idealismus bewahrt, und sie haben aus innerem Drang und nicht nur etwa im Auftrag ihre Forscherarbeit geleistet.“⁶

„Az Ausztriából származó kutató minden esetben mentes lesz annak gyanújától, hogy tudományával anyagi érdekeket köt össze és politikai, hatalmi törekvéseket szolgál, mivel még abban az időben is, amikor Ausztria nagyhatalom volt, kutatói [...] folyamatosan megtartották önzetlenségüket és idealizmusukat, kutatómunkájukat belső készletéből, nem pedig valaki megbízásából teljesítették.“

Röviden, mind a nemzeti, mind a nemzetközi diskurzusok hajlamosak egyetérteni – habár eltérő okok miatt – a Habsburg monarchia gyarmati szerepének tagadását illetően; hajlamosak Ausztriát Svájcra hasonlítani, amelynek helyzetét a gyarmati terjeszkedést tekintve gyakran szintén helytelenül lényegtelennek látják.⁷ Ez a feltevés azonban sok kérdést megválaszolatlanul hagy. Ausztria(-Magyarország) esetében egy gyarmatosítás iránt nem érdeklődő, egy gyarmatosításellenes, vagy egy sikertelenül gyarmatosító államról beszélünk? Az osztrák tudományos kutatás, ahogy azt Hassinger állítja, valóban mindig önzetlen és a politikai vagy gazdasági

⁴ Erről lásd: SAUER, 2007b.

⁵ Lásd például: STRUCK, 1927; PIETSCHMANN (HG.), 1939.

⁶ HASSINGER, 1949. 14.

⁷ Vö. MINDER, 2011.

érdekektől mentes volt? Az osztrák utazók, misszionáriusok és kereskedők – csupán azért, mert Habsburgok által uralt országokból származtak, valóban másként viselkedtek, mint más hasonló európai országok népei, amelyeknek *volt* gyarmati múltjuk? És mindenekfelett: az imperializmusnak vagy a gyarmatosításban való részvételnek milyen definícióját használjuk? Azt értjük alatta, hogy egy európai nemzetállam közvetlen politikai befolyást gyakorol valamely amerikai, ázsiai vagy afrikai terület felett – a *formális birodalmat*, Gallagher és Robinson szavaival élve?⁸ Mi a helyzet azonban az uralom más formáival, más hajtóerőkkel? És mi a helyzet a hazai fejleményekkel/fejlődéssel?

A válasz ezekre a kérdésekre nyilvánvalóan nagyban függ a használt módszertantól. Amennyiben meglehetősen egyszerű módon csak a „formális birodalmat” (közvetlen állami ellenőrzés) vesszük, akkor a Habsburg Monarchia jelentősége valóban minimális. Az európai tengerentúli terjeszkedés azonban összetettebb jelenség volt. Évszázadok alatt és különböző intenzitással valósult meg, formális és informális birodalmakat egyaránt létrehozott, megvalósulási formái pedig jelentősen eltértek a különböző európai országok között, a mögöttes érdekektől, az elérhető forrásoktól és a politikai helyzettől függően. Hogyha az európai dominancia értelmezését kitágítjuk és a formális és az informális stratégiákat (mint a hegemoniális kapcsolatok a kereskedelemben vagy az ideológiában) egyaránt beleértjük, továbbá foglalkozunk a politikai, gazdasági és kulturális jelenségekkel is, akkor a kapott kép összetettebbé válik. Következésképpen ahhoz, hogy felülvizsgáljuk azt a hagyományos elméletet, mely szerint a Habsburg Birodalom nem vett részt a tengerentúli terjeszkedésben, szükséges, hogy újrakontextualizáljunk néhány eseményt és fejleményt, melyeknek a tengerentúli terjeszkedésben való jelentőségét szélesebb körben még nem teljesen ismerték el.

I

Ausztria imperializmusának kritikai tárgyalásához mindenekelőtt elengedhetetlen az osztrák (vagy osztrák-magyar) egyének szerepének vizsgálata a tengerentúli terjeszkedés kontextusában. Csakugyan sokan voltak. Hassinger a fent említett, gyakran idézett publikációjában egy tucat személyt sorol fel, akik többek között Afrikában tevékenykedtek és – az ő szavaival élve – „földrajzi kutatást” végeztek. Ráadásul Hassinger listája nem átfogó és csak az úgynevezett „felfedezőkről” ad számot. Ám hogyha megnézzük az összes ismert osztrák-magyar „utazót” és figyelembe vesszük tevékenységük teljes kontextusát, nyilvánvalóvá válik, hogy néhány kivételtől eltekintve legfőbb fókuszuk semmiképpen sem a tudományos kutatás volt. Ezek a férfiak (és nagyon kevés nő is) éppen annyira voltak részei a tengerentúli terjeszkedés informális (és néha formális) dimenzióinak, mint más országok „utazói”. Fontos, hogy nemcsak egyéni teljesítményükben, hanem intézményi összefüggéseikben is látnunk kell őket úgy mint birodalmi intézmények képviselőit. Ezáltal hamar világossá válik, hogy az európai tengerentúli terjeszkedésben sajátos stratégiákat képviseltek – vallási, kereskedelmi, szociokulturális és politikai érdekeket egyaránt.

⁸ GALLANGER–ROBINSON, 1953.

Hogyha alaposabban megvizsgáljuk ezeket a tevékenységeket, amelyek első pillantásra civil indíttatásúnak tűnnek, egyértelművé válik, hogy bizonyos mértékig államiak is voltak. Nyilvánvaló eset a jezsuita misszionáriusoké és laikus munkatársaiké, akiknek tevékeny szerepe volt a dél-szudáni osztrák gyarmati jelenlét létrehozásában (lásd lentebb). Közvetettebben néhány, az egészségügy terén kiemelkedő szerepet játszó orvos az Oszmán Birodalomban és azon túl (mint például Jakob Eduard Polak Perzsiában) politikai támogatásra támaszkodott, amelynek fejében információkat szolgáltatott és befolyásolta a politikai döntéseket.⁹ Mások kormányközi megállapodások értelmében a külföldi gyarmati szolgálatban találták meg a helyüket: mint például az úgynevezett adószakértők, akiket (sok más európaihoz hasonlóan) az 1876-os adósságválság idején küldtek ki Egyiptomba (közülük elsősorban Rudolf Slatin említendő),¹⁰ valamint számos zsoldos, akiket a II. Lipót belga király által alapított Association Internationale pour l'Exploration et la Civilisation de l'Afrique¹¹ bécsi ága toborzott.¹² Továbbá a haditengerészet parancsnokai között bevett szokásnak számított hogy a gyarmati hódításhoz az egyszerű utazó karakterét használták álcaként. Maximilian Daublebsky von Sterneck admirális 1880-as évek közepéről származó mondatait idézve:

„Die Zeitungen sind voll von Dementis, daß es Oesterreich gar nicht einfällt, auswärtige Colonien, Factoreien etc. zu gründen, jedenfalls wäre es dermalen viel zu früh, daran zu denken, nichtsdestoweniger aber ist es keine Unmöglichkeit. [...] Männer der Wissenschaft, Forscher, Handelsleute könnten ja künftiges Jahr das Schiff begleiten und eine unauffällige Expedition mit bestimmten Zwecken, wenn auch nicht ausgesprochen, daraus entstehen. Eine Ansiedlung unserer Auswanderer könnte vielleicht inscenirt werden.”¹³

„Az újságok cáfolják, hogy Ausztriának eszébe jutna külföldi gyarmatokat, gyáratok stb. alapítani. Mindenesetre túl korai lenne erre gondolni, annak ellenére, hogy nem lehetetlen. [...] Tudósok, kutatók és kereskedők az eljövendő évben elkísérhetnék a hajót, és ártalmatlannak tetsző, alig észrevehető, ugyanakkor határozott célú felfedezőutat tehetnek, mely egy alig észrevehető felfedezéshez vezetne bizonyos szándékokkal, habár azokat nem nyíltan kifejezve. Lehetséges, hogy kivándorlóinknak települést lehetne így szervezni.”

Hogy néhány egyéni út valóban ilyen célokat szolgált-e, az nyitott kérdés. A haditengerészet azonban több alkalommal is rendelkezésre bocsátotta személyi állományát és fegyvereit „expedíciók” biztosításához (például gróf Teleki Sámuel és Ludwig von Höhnel kelet-afrikai szafari vadászatához 1887–88-ban)¹⁴, valamint térképészeti és egyéb kiképzést is kínált azok vezetőinek, részben a hadsereg Földrajzi Intézete által – minden bizonnyal nem hátsó szándék nélkül.

⁹ CHAHROUR, 2007.

¹⁰ BROOK-SHEPHERD, 1972.

¹¹ [Nemzetközi Szövetség Közép-Afrika Felfedezéséért és Civilizációjáért, vagy rövidebb megnevezése: Nemzetközi Afrika-szövetség – A fordító.]

¹² LOPASIC, 1971.

¹³ Idézi HÖBELT, 1987. 760.

¹⁴ IMPERATO, 1998. Höhnelnek az amerikai milliomos, Chanler társaságában tett második kelet-afrikai útjához lásd: KOTRBA, 2008.

Annak ellenére, hogy nem vonták be az osztrák–magyar kormányzati szerveket, a „felfedező” jelenlétének – függetlenül attól, hogy kereskedelmi, tudományos vagy turista küldetésről volt szó – olyan változatos vonatkozásai voltak a tengerentúli területeken, melyek elválaszthatatlanok a gyarmatosítástól. Az 1840-es évektől kezdve például számos szabadúszó jelentős mértékben hozzájárult az egyiptomi és főként a szudáni gazdasági és társadalmi változások beindításához, többek között Franz Binder, aki Szudán egyik legbefolyásosabb kereskedőjévé vált.¹⁵ Az ilyen tevékenységek erősítették vagy – amennyiben addig „ismeretlen” területre irányultak – előkészítették az európai behatolást. Miközben a lehető legtávolabb nyomultak be a háterszágba, olyan politikai környezetben dolgoztak, ami a geostratégiai tervezés tényezőjévé tette őket. Kelet-Afrika példaként szolgálhat erre: a brit kezdeményezésekkel látszólag versengő vállalkozásokat (mint a Freiland kivándorlók, akik 1894-ben telepes gyarmatot akartak létrehozni a kenyai hegyvidéken) gátolták a brit hatóságok, más vállalkozásokat azonban a brit érdekeltségek kiegészítéseként értelmeztek (mint a Teleki-Höhnel vagy a Kmunke expedíciókat)¹⁶, így azokat folytathatták, mivel hozzájárultak az adott régióról való brit ismeretek gyarapításához. Emellett valójában a hagyományos afrikai kormányzás alatt álló területekre irányuló „felderítő” missziók önmagukban is hatalmas gyarmati vállalkozások voltak. Például Kelet-Afrika esetében a karavánok, illetve a több száz teherhordó és katona által kiváltott jelentős gazdasági és környezeti hatás részletesen be lett mutatva.¹⁷ A helyi lakossággal szemben gyakran alkalmaztak erőszakot, hogy az átkelés érdekében ételt, teherhordókat vagy vezetőket zsaroljanak ki, máskor egyszerűen elretentő példaként, vagy büntetesképpen. Ez magától értetődő dologgá vált, és kivételt alóla az osztrák–magyar utazók sem képeztek. Tudunk olyan gyilkosságról, amit 1888-ban Kenyában, a Teleki-Höhnel expedíció során követek el, vagy Baumann (aki egy német expedíciót vezetett) által 1892-ben Ruandában és Burundiban, ahol egyébként úgy tűnik, ő volt az első európai ember.¹⁸

Gyarmati érdeklődése szinte minden „felfedezőnek” volt, sőt, sok esetben kritizálták saját (osztrák–magyar) kormányukat, amiért az nem volt proaktív a tengerentúli politikában. Emil Holub, aki magát az osztrák Livingstone-nak tekintette, és nem rendelkezett jelentős állami támogatással, azt tervezte, hogy az osztrák kivándorlók településeit nem a Habsburg kormányzat irányítaná, hanem maguk a telepesek, együttműködve a helyi Tswana és Lozi törzsek uralkodóival.¹⁹ Legtöbb honfitársa azonban a közvetlen osztrák irányítást támogatta azokon a felfedezett területeken, amelyek alkalmasnak bizonyultak fegyencek elhelyezésére, kivándorlásra vagy gyarmati áruk beszerzésére.²⁰ Ilyen kevésbé ismert eset volt Eduard Glaseré, az osztrák közel-keleti tanulmányok egyik alapítóatyjává, aki 1889-ben számolt be a kormányzatnak a bibliai (a modern Jemenben lévő) Ofír „felfedezéséről”:

¹⁵ STIANSEN, 2000.

¹⁶ LOIDL, 2011.

¹⁷ ROCKEL, 2006; KAKUSKA, 2007.

¹⁸ CHRÉTIEN, 1968; KÖFLER, 2007.

¹⁹ HAMANN, 2007. 172–173.

²⁰ Részletekért lásd: SAUER, 2007c. 72.

„Ich [...] freue mich, daß ich meinem Vaterlande als Erstem die Verwertung meiner Entdeckung anbieten kann. Sollte die hohe k. und k. Regierung geneigt sein, an den Erwerb einer Colonie u. z. speziell des Ophirlandes zu schreiten, dann würde ich es mir zur besonderen Auszeichnung anrechnen, die auf Ophir bezüglichen Ergebnisse meiner Arbeiten, den Plan für das weitere Vorgehen und meine persönlichen Ansprüche vor einer Specialcommission zu entwickeln.“²¹

„Örömmel tölt el, hogy hazám számára elsőként kínálhatom fel felfedezésem hasznosítását. Amennyiben a fenséges császári és királyi kormány érdeklődik egy gyarmat, különösen Ofir megszerzése iránt, nagy megtiszteltetés lenne számomra, ha egy különleges bizottság előtt beszámolhatnék Ofírral kapcsolatos munkám eredményéről, jövőbeni alakulásának tervéről, valamint személyes igényeimről.“

Összességében a bécsi kormányzat elutasította az ilyen javaslatokat, noha némelyiket tovább tanulmányozta, azonban végül egyet sem valósított meg. Ez csalódottságot okozott az utazók közösségének, ezért néhányan ezen ambiciózus emberek közül úgy döntöttek, hogy más, a tengerentúli politikában aktívabb európai hatalmak szolgálatába állnak. Portugália és Franciaország mellett Nagy-Britannia számított népszerűnek, nem utolsósorban az egyiptomi krízisben való érintettsége miatt. A számos egyén közül Rudolf Slatin például, aki a Mahdi államból való 1895-ös szökése után és Szudán brit meghódítását követően az egyik legmagasabb rangú gyarmati tisztté vált. A Német Császárságot azonban gyakrabban választották munkaadónak; számos osztrák–magyar ment Német Kelet-Afrikába, többek között például Oscar Baumann. Kevésbé ismert Franz Seiner, a jobboldali újságíró, aki Észak-Namíbiában a német birodalmi külügyminisztérium fizetett ügynökeként teljesített szolgálatot – miközben hivatalos megbízása az volt, hogy néprajzi, földrajzi és faji kutatást (!) végezzen.²²

Úgy tűnik tehát, meglehetősen félrevezető lenne az osztrák–magyar szereplők tengerentúli informális jelenlétét pusztán „kutatás-orientálnak” és „nem-gyarmatinak” ítélni. Ellenkezőleg – más országokból származó kollégáikhoz hasonlóan ők is erősen részrehajlók voltak a gyarmati politikát illetően, azzal a különbséggel, hogy kevesebb támogatást kaptak kormányuktól. Kutatásaik azonban sok esetben informális tengerentúli aktivitások részesei voltak. A szakértők kiváló térképeket készítettek,²³ ásványlelőhelyekről számoltak be,²⁴ antropológiai és néprajzi anyagokat gyűjtöttek²⁵ – gyakran etikai vagy jogi normákat is megszegve – vagy helyi nyelveket tanulmányoztak,²⁶ de mindennek részesei voltak a nem hivatásos utazók is, mivel beszámolóikkal és gyűjteményeikkel hozzájárultak az otthoni tudományos ismeretek bővítéséhez. A gyarmati behatolás és természetesen a hódítás érdekében

²¹ Eduard Glaser levele gróf Kálnoky külügyminiszternek, 1889. március 25. HHStA MdÄ, PA I. 7/684.

²² Vö. SAUER, 2008. 14–16.

²³ KRETSCHMER, 1988.

²⁴ LOBITZER–KADLETZ, 1999.

²⁵ Mint Rudolf Pöch, aki a hatékony gyűjtési módszerével lett híres. Habár gyűjteményének egy részét vissza kellett adni Ausztráliának (2009, 2011) és Dél-Afrikának (2012), mivel beszerzéseinek kétes természete bizonyosságot nyert. Lásd: LEGASSICK–RASSOOL, 2000.

²⁶ MUKAROVSKY (HG.), 1987.

is állandóan szükség volt információra az útvonalakról és a közlekedési eszközökről, az időjárás helyzetéről, az étel- és vízellátásról, nem is beszélve a lehetséges protektorátusok gazdasági potenciáljáról és politikai fenntarthatóságáról. A tudományos kutatás szükségszerűen része volt ezeknek az érdekeknek, kiegészítője volt a gyarmati politikának. Végül, egy általánosabb szinten, a tengerentúli terjeszkedés és az iparosodás európai (nyugati) modelljének középpontjában a tudományos haladás állt.²⁷ Részévé vált annak, ahogyan a modern társadalmak felfogják a természetet és a világegyetemet, a gazdasági és emberi kapcsolatokat, a haladást és a válságot. A „fejlődés” nyugati modelljének alkalmazásával, valamint annak a tengerentúltra való exportálásával az osztrák–magyar felfedezők politikai értelemben jelentősen hozzájárultak a gyarmatosító vállalkozás egészéhez.

II

Ebből pedig az következik, hogy az osztrákokat (vagy osztrák–magyarokat) sokkal kiemelkedőbb (és minden bizonnyal sokkal inkább politikai) megvilágításban kellene látnunk, mint ahogy azt általában tesszük. Mi a helyzet azonban a hivatalos irányelvekkel, az állami intézmények érintettségével a tengerentúli terjeszkedésben? Központi eleme ez ennek a kísérletnek, amely arra irányul, hogy újraértékeljük a Habsburg Birodalom jelentőségét a gyarmati politika sajátos területén. Ahhoz, hogy nekifoghassunk a kérdés megválaszolásának, azt javaslom, tegyünk különbséget az érintettség multilaterális (a III. részben tárgyalt) és unilaterális dimenziói között. Utóbbira nézve kétféle eredményre vezetett a 18. század és a 20. század eleje között végbement fejlemények egyszerű áttekintése: egyrészt, a Habsburg Birodalom komoly kísérletet tett a formális és informális gyarmatosításban való részvételre egyaránt. Ezek a törekvések pedig nagy mértékben hasonlítottak a más európai országokban bekövetkezett folyamatokhoz. Másrészt azonban két jelentős kudarc következményeként Ausztria elvesztette versenyképességét a gyarmati ügyeket illetően.

A 18. század nagy részében a Habsburg Birodalom – ahogyan az akkoriban megszokott volt –²⁸ a távolsági kereskedelemre fókuszált, amit a gyarmati társaságok végeztek a nyilvánosság részvételével és támogatásával. Az első ilyen társaságot 1722-ben alapították Oostendében (amit két évvel később szereztek meg az osztrák Habsburgok), a másodikat pedig 1775-ben William Boltsnak, a Brit Kelet-indiai Társaság egy volt alkalmazottjának javaslatait követve.²⁹ Erődöket építettek az indiai Koromandel-parton és Kantonban (Guangzhou, Kína), később a Delagoa-öbölben (Maputo, Mozambik), Mangalorban és a Nikobár-szigeteken (ma mindkettő Indiához tartozik) is. Ennek a kereskedelmi rendszernek a rabszolgakereskedelem is fontos része volt.³⁰ A politikai megfontolások azonban mindkét esetben a korai feloszlathoz vezettek: 1732-ben a Nagy-Britanniával és Hollandiával kötött megállapodás

²⁷ ADAS, 1989.

²⁸ DELUMEAU–RICHARD, 1968.

²⁹ Lásd többek között: SERRUYS 2005; MEISTERLE, 2007.

³⁰ EVERAERT, 1975. Különösen agresszív rabszolgakereskedő volt az 1780-as években Brüsszelben élő osztrák üzletember, Frédéric Romberg. Lásd: WEBER, 2004. 195–204.

értelmében, amely szerint a két ország elfogadja a Habsburgok nőági örökösödést (az első nagy visszaesés); 1785-ben pedig a Portugália Delagoa-öbölbeli³¹ erődje ellen végrehajtott katonai támadás és a társaság későbbi csődje miatt. Mindkét cég figyelemre méltó állami támogatást és érdeklődést kapott, továbbá kereskedelmi szempontból is jövedelmezők voltak. A gyarmati tapasztalatok, valamint a gyarmati érdekeltségek a kelet-indiai kereskedelemről való 1732-es kivonulás miatt máshogy alakultak, és kevésbé is voltak fontosnak, mint más nyugat-európai országok esetében.

A következő időszakban (1848-ig) a tengerentúli kereskedelem meghatározóbbá vált és egyre inkább politikai nyomással párosult. Eleinte – a napóleoni háborúk alatt fennálló gazdasági krízisből való kilábalás érdekében – fontos ösztönzőnek tekintették az exportot. A legfőbb hangsúly, Brazíliától és Kínától eltekintve, főként Levantén és Egyiptomon volt. Azt remélték, hogy Mohammed Ali pasa, az Oszmán Birodalom kormányzója növelni fogja Egyiptomban az európai fogyasztási cikkek iránti szükségleteket. Az 1820-as évek pozitív kereskedelmi tapasztalataira alapozva Metternich „keleti tanácsadója”, Anton Prokesch³² különleges (bilaterális) partneri viszonyt előlegezett meg Egyiptom és Ausztria között. A két ország közti kereskedelem azonban az 1830-as években stagnált, az üzleti vállalkozások pedig egyre inkább ragaszkodtak a politikai nyomásgyakorláshoz érdekeik ily módon való támogatása céljából. Végül a Muhammad Ali egységei ellen a Közel-Keleten történt 1840-es többoldalú haditengerészeti beavatkozás (lásd lentebb) irrelevánssá tette a „különleges kapcsolat” koncepcióját, utat engedve így a kereskedők követeléseinek.

A kereskedők nagy befolyásának megértéséhez figyelembe kell vennünk az úgynevezett *Kultusprotektorat* intézményét, amely az osztrák uralkodókat az Oszmán Birodalom területén tevékenykedő katolikus misszionáriusok védelmezőiként ismerte el.³³ Idővel ez a védelem szinte diplomáciai státusszá fejlődött, ami a Habsburgok minden alattvalójára kiterjedt, beleértve az üzletembereket is.³⁴ A „szabad kereskedelem” megvalósítása prioritássá vált. Ez a kereskedelemben az egyiptomi állami monopóliumok eltörlését, Szudán vonatkozásában pedig a Fehér-Nílusnak a Közép-Afrikába irányuló rabszolgaszerző expedíciók számára való megnyitását jelentette.³⁵ Valószínűleg a legsikeresebb osztrák diplomata e tekintetben az ifjú Konstantin Reiz volt Kartúmban, aki szoros kapcsolatban állt a kereskedők érdekvédelmi csoportjával, és aki 1851-ben agresszíven provokálta az egyiptomi főkormányzót, Abd al-Latifot,³⁶ ahogy arról egy kortárs beszámoló tudósít:

³¹ Rövid fennállása ellenére az osztrák jelenlét az elefántcsont és a rabszolgák iránti túlzott igényével a következő években is érezhető maradt a régióban. Lásd: CARLSON, 1984. 63–160.

³² Prokesch tudományos és kulturális tevékenységeiről lásd: BERTSCH, 2005.

³³ Hasonló protektori szerep nem létezett sem a szultán, sem a nyugati világ muszlimjai tekintetében, ez a tény – Rudolph A. Graham szavaival élve – „szemléletesen hangsúlyozta a nem keresztény világ alárendelt pozícióját a nemzetközi jogban”. Idézi: HAIDER-WILSON, 2005. 122.

³⁴ Kevésbé ismert, hogy Etiópiában a két legjobb helyzetben lévő európai az 1840-es években az olasz misszionárius Justinus de Jacobis és a német tudós Wilhelm Schimper volt, akik valójában osztrák „alattvalók” voltak. Sikeresen alakítottak ki szoros kapcsolatot Ras Dajazmach Wébé és az osztrák konzulátus között Alexandriában, majd később Kartúmban. Lásd: SAUER, 2011. 13–14

³⁵ Uo., 19–22.

³⁶ ROEMHELD, 1959.

„Dr. Reitz undertook to enforce the treaty [of 1838], and actually ran two vessels belonging to Austrian protégés past the guard established at the junction of the Niles. The Pasha thereupon had all the sailors belonging to these vessels arrested, but after two days of violent manoeuvres and counter-manoevres, allowed the vessels to proceed. The unjust monopoly was therefore virtually annulled – an important fact to Europeans who may wish to engage in the trade.”³⁷

„Dr. Reitz vállalta az 1838-as szerződés érvényesítését, és két osztrák védelem alatt álló hajót futtatott el a Nílus csomópontjánál felállított őrség mellett. A pasa ekkor letartóztatta a hajókon lévő tengerészeket, majd két napig tartó erősszakos huzavona után azonban engedélyezte a hajók továbbhaladását. Az igazságtalan monopólium emiatt gyakorlatilag semmissé vált – fontos tény ez azon európaiak számára, akik részt kívánnak venni a kereskedelemben.”

Az 1848-as forradalmak leverését követően létrejött neoabszolutista rendszer, a trieszti kikötőben rejlő lehetőségeket kihasználva, megpróbálta a birodalmat egy Közép- és Észak-Európa közötti nemzetközi kereskedelmi központként pozicionálni. Ebben az összefüggésben mind a Szuezi-csatorna projektje – amelyben Franciaországnak és Ausztriának jelentős szerepe volt –, mind azok a tervek, hogy gyarmati előőrsoket állítsanak fel a Kelet-Ázsiába vezető út mentén, erősödtek. Ferdinánd Miksa főherceg – az uralkodó (Ferenc József) fiatalabb testvére és a haditengerészet főparancsnoka – a Szuez és India közti majdani hajóút mentén két alkalommal is hídfőállások létrehozását kezdeményezte, vagy legalábbis azok előkészítésére irányuló tengerészeti műveleteket.³⁸ Ezek közül az első – szakszerűtlenül előkészített – út Wilhelm von Tegetthoff hadnagy (később admirális) 1857-es adatgyűjtő küldetése volt, melyet a Vörös-tengeren levő Szokotra szigetcsoporthoz (mai Jemen) vezetett. A második pedig az osztrák Novara zászlóshajó 1857 és 1859 közötti Föld körüli útjához kötődött, melynek célja az osztrák felségjog kinyilvánítása volt a Nikobár-szigetek fölött – egyértelmű utalásként a Habsburgok 18. századi gyarmatosítási politikájára.³⁹ Ezen a két próbálkozáson kívül a területi terjeszkedés másik hangsúlyos iránya Szudán volt, ahol a fent már említett jezsuita misszió ürügyén terveztek gyarmatot létesíteni,⁴⁰ valamint Etiópia felföldje is, amihez Reitz kiválóan előkészítette a terepet.

A tervek közül azonban egyik sem valósult meg, nagyrészt azért, mert a bécsi kormány nem biztosította a gyarmati területek fenntartásához szükséges anyagi és katonai erőforrásokhoz való hozzáférést. Természetesen voltak gazdasági megfontolások az „informálisról” a „formális birodalomra” átállás kísérlete mögött, kiváltképp azért, mert a Szuezi-csatorna megnyitása hamarosan várható volt. Mindazonáltal, ezeket az irányelveket a polgárságnak csak egy apró, főként olaszul beszélő csoportja támogatta; egyidejűleg növekedett azonban a kritika a haditengerészet „párhuzamos külpolitikájával” kapcsolatban. A liberális forradalmat elnyomó erők, az uralkodó

³⁷ TAYLOR, 1862. 387–388.

³⁸ SAUER, 2002. 44–54.

³⁹ WEISS-SCHILDDORFER, 2010; KING, 2009.

⁴⁰ MÉDARD, 1997; FRELJH, 2009; SAUER, 2011.

dinasztia, a hadsereg és a katolikus egyház olyan és ahhoz hasonló jelszavakat han-goztattak, mint a „monarchia büszkesége” vagy „az osztrák zászló világszerte való láthatósága”, a liberális, főként németül beszélő polgárság azonban ezeket szkepticizmussal figyelte. Az általános európai „felsőbbrendűségi érzés” természetesen megvolt a többi kontinenssel szemben, a gyarmati hódításhoz szükséges tömegbázis létrehozására azonban nem volt még meg a lehetőség. Amint a neoabszolutista rezsim fenntarthatatlannak bizonyult, eltűntek gyarmati víziói is.

Az 1860 és 1867 között bekövetkezett katonai vereség és a gazdasági problémák az uralkodócsaládot arra kényszerítették, hogy Magyarországnak alkotmányos jogokat és politikai autonómiát adjon. Ezekben az években, de a rákövetkezőkben is, a bécsi döntéshozók alapvető feladatuknak tekintették a birodalom megmentését, emiatt pedig lemondtak legtöbb tengerentúli tevékenységükről – ez volt a második nagy visszaesés a gyarmati versenyképességet illetően.⁴¹ Az 1850-es évek vége felé még a szuezi vállalkozásban való részvételtől is lemondtak.⁴² A német nyelvű liberális pártok emellett mindent megtettek annak érdekében, hogy csökkentsék a hadsereg, különösen a haditengerészet költségvetését. Egy 1871-es külpolitikai dokumentumban Friedrich Beust miniszterelnök lemondott a gyarmati ambíciókról, helyettük egy, az imperialista Németországgal való erős szövetség megkötését, valamint a birodalom balkáni pozícióinak megerősítését szorgalmazta.⁴³ A haditengerészet csökkenő befolyása és a külpolitika részleges irányváltása egyaránt erősen hatott a gyarmati műveletekre. A tényleges vagy potenciális gyarmatszerzési lehetőségeket többször átengedték a nyugat-európai hatalmak politikai vagy kereskedelmi engedményei ellenében.⁴⁴ A „felfedezők” folyamatosan javasolták, hogy nyissanak kereskedelmi bázist itt, vagy fegyvergyarmatot ott, de ezeket a javaslatokat a kormány rendre elutasította.

Az érdeklődés azonban jelentősen megnőtt az iránt, amit a „kereskedelem imperializmusának” neveztek. Kereskedelmi egyezményeket kötöttek a kelet-ázsiai országokkal; az 1880-as évekre Brit-India lett az Osztrák–Magyar Monarchia legnagyobb tengerentúli kereskedelmi partnere.⁴⁵ Ahogy Pasquale Revoltella, a trieszti üzleti világ legfőbb reprezentánsa fogalmazott:

„Eine Welt liegt vor uns, [...] wo der Handelsgeist täglich unerhörte triumphen feiert, wo die ganze ueberlegenheit europäischer thatkraft und europäischer Cultur, vor welcher tausendjährike Reiche in den Staub versinken, sich geltend macht.”⁴⁶

⁴¹ Ezenkívül 1864-ben Ferdinánd Miksa főherceg hatezer osztrák zsoldossal és a francia hadsereg támogatásával személyes gyarmati kalandba fogott: célja az volt, hogy egy fiktív birodalom uralkodója legyen Mexikóban. Három évvel később a Mexikói Köztársaság törvényes hatósága kivégeztette – egy sokkaló fejlemény, amely komoly traumatikus hatást gyakorolt az osztrák politikai elitre.

⁴² SAUER, 2007c. 52–54. Az általános kontextushoz lásd: FARNIE, 1969.

⁴³ LUTZ, 1972.

⁴⁴ Ausztria balkáni politikájának (Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációja) támogatásán kívül például Tunéziában 1896-ban átadták Franciaországnak a konzuli igazságszolgáltatási jogokat az Osztrák–Magyar Monarchiába exportált francia borok magasabb vámtarifájáért cserébe.

⁴⁵ SAUER, 2007c. 54–58.

⁴⁶ REVOLTELLA, 1863. 11.

„Egy olyan világ van előttünk, [...] ahol a kereskedelem korábban nem látott sikereket ünnepel nap mint nap, ahol az európai vállalkozás és az európai civilizáció fölénye érvényesül, amihez képest más, több ezer éves birodalmak a porba sülylednek.”

Nem véletlen egybeesés, hogy az 1873-as bécsi világkiállítás középpontjában a Kelet állt, beleértve Egyiptomot is, ez a tény pedig nemcsak a tengerentúli üzletet támogatta, hanem egyben megfelelt az Európán kívüli világ „orientalista” felfogásának is.

A politikai helyzet az Osztrák–Magyar Monarchiára az 1873-as összeomlás után súlyos hatással lévő gazdasági válság következtében megváltozott. Számos tényező vezetett a tengerentúli tevékenységek iránti érdeklődés megújulásához, ezúttal az üzleti világ és a nyilvánosság szélesebb köreiben is. Gazdasági szempontból először a nyersanyagoknak az osztrák gazdaság számára való biztosítása került napirendre. E tekintetben kimondottan aktív volt a berndorfi Krupp gyár, a német Krupp család osztrák ága, amely világszerte aktívan kutatott nikkellelőhelyek után, amit végül a Salamon-szigeteken találtak meg. A birodalmi haditengerészet támogatásával katonai expedíció indult 1895–1896 között, hogy ezt a csendes-óceáni szigetcsoportot osztrák fennhatóság alá helyezték. A vállalkozás azonban a helyi ellenállás miatt elbukott, és még Nagy-Britannia felháborodását is kiváltotta.⁴⁷ Egy másik keresett árucikk az olaj volt; Németországgal közösen terveztek olyan területeket elfoglalni Anatóliában és a Közel-Keleten, amelyek később az első világháború előtt és során is fontossá váltak.⁴⁸ A kivándorlás egyre inkább hozzájárult az osztrák települések (vagy akár „gyarmatok”) külföldön való formális létrehozásának terveihez is. Néhány összehangoltan működő csoport a Nyugat-Szaharának a Spanyolországtól való megvásárlásáért, vagy legalábbis bérbe vételéért lobbizott a kormánynál, hogy ott osztrák emigráns kolóniát hozhassanak létre. Kérésüket a kormány végül elutasította.⁴⁹ Alsóbb szinten a Freiland Mozgalom a(z „üres”) kenyai hegyvidékre irányuló tömeges kivándorlásra készült.⁵⁰ A cionisták pedig Ugandába terveztek ehhez hasonló módon telepes államot létrehozni, tervüket azonban 1905-ben fel kellett adniuk.⁵¹ Ezekkel a magánkezdeményezésekkel párhuzamosan a kormány, ahogyan az már említésre került, növelte az osztrák beavatkozást a többoldalú gyarmati ügyek esetében. Ferenc Ferdinánd főherceg pedig fokozta az imperialista propagandát, valamint emellett egyfajta sovinizmus is átítatta az osztrák–magyar nyilvánosságot.

Összefoglalva kijelenthetjük, hogy számos, a tengerentúli elkötelezettségre irányuló terv és vállalkozás létezett, és hogy a Habsburg Birodalom egyetlen egy esetben sem tekintette az európai imperialista politikai intézkedéseket illegitimnek. Természetesen, ahogyan azt említettem, a gyarmati vállalkozásokban is voltak visszaesések, legfőképpen a 19. század második felének az a három évtizede, amikor az állami szervek tudatosan távolmaradtak a gyarmati terjeszkedés ügyeitől. Ezekre az évekre azonban valójában inkább kivételként kell tekintenünk, mintsem szabályként.

Összességében nézve, az események más európai országokhoz hasonlóan zajlottak: bizonyos időszakokban több figyelem fordult az informális, máskor pedig

⁴⁷ WINTER, 2005.

⁴⁸ KLEIN, 1984. 282–289.

⁴⁹ Uo., 266–267.

⁵⁰ NEUBACHER, 1987.

⁵¹ SCHLAG, 1988. 184–186.

a formális stratégiákra; az intenzív és kevésbé intenzív gyarmati tevékenységek időszaka váltakozott. Kétségtelen, hogy a legtöbb kezdeményezés kevés sikerrel járt és hosszútávon nem volt fenntartható, ez történt azonban a brit, a francia vagy az olasz vállalkozásokkal is.⁵² Véleményem szerint az alapvető különbség abban állt, hogy éppen az európai tengerentúli terjeszkedés legmeghatározóbb szakaszában, a 19. században, az „Afrikáért folytatott hajsza” korszakában az Osztrák–Magyar Monarchia hivatalosan passzívan állt a gyarmatosítás kérdéséhez. Miközben az újonnan egyesült és hangsúlyozottan modernizálódó császári Németország energiáit a gyarmati hódításra fordította,⁵³ a Habsburg Birodalom hagyományosan egyre inkább elveszítette az iramot. Ezért nemcsak az európai szinten csökkenő politikai és katonai befolyása volt felelős, hanem sokkal inkább a lassú fejlődés és a polgárság mint társadalmi osztály, amely nem volt képes a belső piacon túlra tekinteni és eszerint befolyásolni a gazdasági és társadalmi döntéseket. Csak a 20. század elején tértek vissza a tengerentúli ügyek proaktívabb megközelítéséhez.

III

Végezetül egy, a gyarmatosítás többoldalúságát érintő kérdéskörnek is érdemes figyelmet szentelnünk. A történetírásban a tengerentúli terjeszkedést gyakran a gyarmatbirodalmak létrehozására irányuló tevékenységként értelmezik, ennek következtében pedig az európai hatalmak közti versengésre helyezik a hangsúlyt. Alkalmanként azonban Európa világszintű terjeszkedéséhez szükség volt általánosan elfogadott szabályokra és alapelvekre, ennél fogva egy hatóságra, amelynek feladata, hogy közvetítőként és felügyelőként működjön az ilyen nemzetközi – valójában Európán belüli – egyezmények esetében. Korábban ezt a szerepet a pápa töltötte be (például az 1494-es tordesillasi szerződés esetében). A gyarmati versengésbe belépő új hatalmak és az elfoglalt vagy a meghódított területeken felbukkanó új kihívások miatt (például a gyarmatosítás elleni tiltakozás) megnőtt az igény egy többoldalú szabályozásra: a kihívás egyrészt abban állt, hogy megakadályozzák a nagyobb konfliktusokat Európán belül, másrészt pedig abban, hogy megelőzzék az imperiaлизм bármilyen rendszerszerű gyengülését. Az 1814–15-ös Bécsi Kongresszus és az úgynevezett *európai koncert* megalakulása új szintjét jelentette az együttműködésnek.⁵⁴ Ez a *concert*, amely alig intézményesült, a következő évtizedekben, sőt, egészen az első világháború kezdetéig az európai nagyhatalmak többoldalú döntéshozatalának legfontosabb fórumává vált. Mivel a Habsburg Birodalom – a Napóleon-ellenes koalíció egyik hajtóereje – a század nagy részében az uralkodó kontinentális hatalmak egyike volt,⁵⁵ felmerül a kérdés, hogy részt vett-e, és ha igen, akkor hogyan vett részt azoknak a gyarmati ügyekről való döntéseknek a meghozatalában, amelyeket ez a többoldalú fórum hozott.

Ausztriának az európai birodalmi együttműködés két területén való részvételére – nevezetesen a konferenciadiplomáciára és a katonai akciókra – koncentrálna sze-

⁵² Nagy-Britanniáról továbbra is hasznos áttekintés nyújt: CURTIN, 1964.

⁵³ WEHLER, 1976; GRAICHEN-GRÜNDE, 2005; FIEDLER, 2005; CONRAD, 2011.

⁵⁴ HOLBRAAD, 1970; BRIDGE-BULLEN, 1987; CONZE, 2001.

⁵⁵ BRIDGE, 1989.

retném ezt a kérdést tárgyalni, anélkül, hogy túlságosan elmerülnénk a részletekben. Három különböző szakaszt különböztethetünk meg. Az első szakasz, az úgynevezett Vormärz időszaka alatt – amely az 1848-as forradalmakhoz vezetett – az 1814–15-ös Bécsi kongresszus fontos referenciapontnak számított a tengerentúli terjeszkedésben. Számos gyarmat, főként az egykori francia, spanyol és holland birtokok újból felosztásra kerültek. Ausztria fő képviselője, Klemens Metternich herceg, 1848 előtt az ország vezető politikusa és a „legitim” uralkodókkal⁵⁶ való együttműködés lelkes támogatója, könnyedén elfogadta ezeket a területi rendezéseket. Az európai egyensúly megőrzése, akármilyen gyenge is volt, fontosabbnak tűnt számára, minthogy bármilyen tengerentúli területre igényt tartson. Ráadásul a Kongresszus nyilatkozatot adott ki a rabszolgakereskedelem megszüntetéséről, amelyben többek között előírták, hogy Nagy-Britanniának át kellene kutatnia az Atlanti-óceánon közlekedő hajókat. Ezt a nemzetközi emberi jogok korai dokumentumaként lehet értelmezni, annak ellenére, hogy kerüli a „jogokra” való hivatkozást, ám bizonyára előfutára volt a későbbi évek „filantropikus imperializmusának”. Annak ellenére, hogy a Habsburg Birodalomban is látták a megvalósításában rejlő nehézségeket, a határozat osztrák támogatásra is talált, mivel elősegítette a brit–francia megbékélést.⁵⁷

Az európai birodalmi érdekek esetében, főként a levantei térséget illetően, azonban sokkal erősebb érdekeltség érezhető a Habsburg Birodalom részéről.⁵⁸ Az egyik ilyen téma, amellyel a Kongresszus foglalkozott, az a mediterrán „kalózkodás” volt, amely kisebb jelentőségű regionális konfliktusokhoz is vezetett Európa és Észak-Afrika között.⁵⁹ Abban egyetértettek, hogy az európai tengeri érdekeket a jövőben inkább erővel kellene biztosítani, mintsem válságdíj vagy sarc ellenében. Nem egyeztek meg viszont egy közös flotta kialakításában, hanem az egyes országok katonai akcióit engedélyezték. Ennélfogva európai (brit, francia, holland, amerikai és osztrák) felhatalmazás alapján tengeri beavatkozások sorozata következett az észak-afrikai államok ellen. A „kalózkodásról” szóló új irányelvek összhangban voltak Metternich azon elképzelésével, miszerint a „törvényes” politikai rendet akár katonai erő alkalmazásával is fenn kell tartani. Természetesen ebben saját érdek is volt. Miután egy Habsburg zászló alatt közlekedő kereskedő hajót eltérítettek a kalózkodók, a haditengerészet 1829-ben számos Marokkói kikötővárost támadott meg. Továbbá Bécs is aktív logisztikai támogatást nyújtott Algír francia ostromához.

A kongresszus után a katonai nyomásgyakorlás általánossá vált, és nem csak az úgynevezett kalózkodással szemben. 1840-ben az *európai koncert* (azaz Franciaországot kivéve minden hatalom) Szíriában és Palesztinában katonai beavatkozást hajtott végre az egyiptomi csapatok ellen. A hadjáratot Metternich és brit kollégája, Lord Palmerston készítette elő, és Ausztria hajókkal és katonai egységekkel is részt vett benne. Kétségtelen, hogy ezzel a többoldalú erődemonstrációval az európai hatalmak megadták a végső dőfést Egyiptom autonóm fejlődési modelljének, valamint az is, hogy Északkelet-Afrikában utat nyitottak a további imperialista

⁵⁶ KANN, 1960.

⁵⁷ FRANK, 2012.

⁵⁸ Ne felejtjük el, hogy még a független Brazília ellen is fontolóra vették a beavatkozás lehetőségét, ám ezt végül logisztikai és más okokra hivatkozva elvetették.

⁵⁹ Az összetett természetéről annak, amit az európaiak „kalózkodásként” érzékeltek lásd: PENNELL, 1994. Az általános kontextushoz pedig lásd: BONO, 2009.

behatolásnak. Bécsben a beavatkozást, jellemző módon, nem az osztrák kereskedelemre vagy egyéb érdekekre hivatkozva magyarázták, hanem arra a veszélyre, hogy Egyiptom függetlenné válhat Oszmán hűbérurától – ami pedig felboríthatná a hatalmi egyensúlyt Európában.⁶⁰

Az európai imperializmusban való osztrák részvétel második szakasza a 1850-es évek végén kezdődött és nagyrészt párhuzamosan zajlott a gyorsuló tengerentúli terjeszkedéssel. 1869-ben felavatták a Szezi-csatornát, 1871-ben Nagy-Britannia annektálta a dél-afrikai vidéket, ahol gyémántlelőhelyeket fedeztek fel, a következő években pedig az európai figyelem Közép-Afrika felé irányult. A többoldalú szabályozások egyre fontosabbá váltak, és az európai koncert különböző tevékenységeihez, mindenekelőtt az 1884–85-ös berlini Kongó-konferenciához vezettek. Ebben a meghatározó időszakban az Osztrák–Magyar Monarchia viselkedése jelentősen eltért a korábitól. Egyrészt, gazdasági okokból kifolyólag, Egyiptom iránti érdeklődése továbbra is hangsúlyos maradt. Az osztrák bankok például Egyiptom fő hitelezői közé tartoztak, valamint a birodalom a *Caisse de la Dette Publique* tagja lett. Alexandriában, az 1882-es brit beavatkozás után, egy osztrák tisztviselő még az „Európai Rendőrség” parancsnokává is vált, akit az európai polgárok védelmével bíztak meg a gyarmatosításellenes tiltakozókkal szemben.⁶¹ Másrészt azonban a Kongó-kérdés, valamint az ismerősnek számító levantei horizonton túlmutató gyarmati terjeszkedés iránt nem mutatott komoly érdeklődést az Osztrák–Magyar Monarchia. A II. Lipót belga király által összehívott 1876-os brüsszeli Nemzetközi Földrajzi Konferencián az Osztrák–Magyar Monarchia még kiemelt szerepet játszott. A Berliini Konferencián azonban – amely az afrikai történelem kétségkívül egyik legjelentősebb eseménye – már alig volt bármilyen szerepe.⁶² A konferencia határozatait, az afrikai területi nyereségek igazolásáról és kölcsönös elismeréséről való megegyezést, illetve a Kongói Szabadállam diplomáciai elismerését szerény érdeklődés mellett ugyan, de elfogadták az osztrák–magyarok. A berlini konferencia záróokmányának ratifikálásakor a *Herrenhaus*ban – a parlament felsőházában – tartott beszédek viszont többé-kevésbé elutasítóak voltak az ezen ügyekben való további részvételt illetően. Gróf Kálnoky külügyminiszter szarkasztikusan meg is jegyezte, „*dass wir [...] diesen Fragen absolut ferne stehen*” (hogya [...] tőlünk abszolút távol állnak ezek a kérdések)⁶³. Ugyanez a hozzáállás – formális részvétel, de semmi politikai kezdeményezés – érvényesült a következő gyűléseken is, például az 1889–90-es brüsszeli konferencián, amely fegyverembargót vezetett be az afrikai hatalmak ellen Közép- és Kelet-Afrikában.⁶⁴ Miért éppen ebben az időszakban változott meg a Habsburg Birodalom szemléletmódja? Az egyik oka ennek bizonyára a többnemzetiségű birodalom politikai súlyának csökkenése az európai koncerten belül. A katonai vereség (főként Németország ellen 1866-ban), a politikai visszamaradottság és nem utolsósorban a Habsburg dinasztia tekintélyelvű viselkedése miatt elvesztette versenyképességét a nemzetközi porondon. Közrejátszottak továbbá egyéb belső tényezők is a birodalom fontosságának csökkenésében, ám e kérdéseket mások már vizsgálták.

⁶⁰ ŠEDIVÝ, 2006.

⁶¹ GAY, 1884.

⁶² KURZREITER, 1998.

⁶³ SAUER, 2007c. 63.

⁶⁴ MIERS, 1967.

Végezetül, a 19. század vége felé kezdődött az osztrák részvétel harmadik szakasza a multilaterális tengerentúli koordinációban. Ferenc Ferdinánd főherceg, a birodalom trónörököse széles körben népszerűsített 1892–93-as világkörüli utazásaival Ausztria megújult globális érdeklődését kívánta jelezni a helyi és a nemzetközi közönség számára egyaránt. Ez a birodalmi haditengerészet jelentős modernizációjával és újrafelfegyverzésével, valamint egy agresszív hazai gyarmatosító propaganda-kampánnyal volt alátámasztva (lásd fentebb). Ennek első eredményeként 1900-ban az Osztrák–Magyar Monarchia, még ha szerényen is, de részt vett a gyarmatosításellenes bokszerlázadás leverésében; ezt követően pedig 1914-ig megszállás alatt tartott egy hat négyzetkilométernyi szimbolikus gyarmatot Kínában.⁶⁵ Néhány évvel később, 1906-ban a multilaterális algécirasi konferencián újabb lehetőség nyílt az európai koncertbe való visszakerülésre. Ezen a fórumon az Osztrák–Magyar Monarchia aktív és sikeres közvetítő szerepet játszott a brit, francia és német érdekek között, amit azonban a konferenciáról szóló tanulmányokban gyakran figyelmen kívül hagynak.⁶⁶ Az Osztrák–Magyar Monarchia tehát bizonyos mértékig képes volt arra, hogy visszaszerezze a „becsületos közvetítő” szerepét az európai koncerten belül.

Röviden, Ausztria 19. századi külpolitikájának filozófiája a többoldalúságban állt, ezért sokkal szívesebben vett részt multilaterális hatalmi együttműködésekben, mintsem önálló gyarmatosításban. Ez a megközelítés bizonyára összekapcsolódott a saját stratégiai és kereskedelmi érdekeivel, különösen, ami a Földközi-tengert illeti. Mindezen okok, valamint Ausztria politikai hatalma miatt a 19. század első felében az európai koncerten belül jelentős szerepet vitt a tengerentúli ügyeket illetően. Nem úgy a század második felében. Az uralkodó elit számára azonban ennek ellenére is fontos volt, hogy megtartsa „nagyhatalmi státuszát” azáltal, hogy részt vesz a diplomáciai konferenciákon, a birodalom jelentőségének csökkenése viszont nyilvánvaló volt ezekben az ügyekben. Végül soron Bécs jóváhagyta az összes gyarmati egyezményt, valamint elismerte – legalábbis hallgatólagosan – a többi hatalom összes területi szerzeményét. A gyarmatosítás ellen való tiltakozásnak pedig semmilyen jele nem került feljegyzésre. Sőt, azok az ismétlődő etiópiai kísérletek, melyek osztrák támogatást akartak szerezni a brit vagy olasz nyomás ellen, rendre válasz nélkül maradtak.⁶⁷ Emiatt Ausztria(-Magyarország) még abban az időben is, amikor hiányzott a gyarmati politika iránti érdeklődés, hozzájárult az európai tengerentúli politika nemzetközi elfogadáshoz és legitimálásához.

A szándékom az volt, ahogyan azt tanulmányom elején is említettem, hogy az osztrák történelem néhány, többségében jól ismert eseményét és fejleményét egy másik kontextusba helyezzem, és ezzel újraértékeljem a Habsburg Birodalom szerepét a tengerentúli terjeszkedésben. Hadd foglaljam tehát össze az eredményeket. Először is, világossá vált, hogy a legtöbb, még ha nem is az összes személy, aki Afrikában, Amerikában vagy Ázsiában járt „felfedezés” vagy „kutatás” céljából, politikai, gyarmati vonatkozásban tette azt. Sőt, némelyikük még állami intézmények támogatását is élvezte. Ez triviális megállapításnak tűnik, hiszen ez általánosan jellemző az informális birodalomra, azonban lényeges pont az Ausztriát illető

⁶⁵ KLEIN, 1984. 278–282.

⁶⁶ FELLNER, 1963.

⁶⁷ TAFLA, 1994. 52–85.

vitában. Előfordulhat azonban az, hogy az osztrák–magyarok, kormányuk részleges korlátozása ellenére is, a tengerentúli tevékenységekben intenzívebben vettek részt annál, mint ahogy azt a tudományos diskurzusban eddig elismerték. Másrészt viszont döntő fontosságú lenne gyarmati tevékenységeiket rendszerbe foglalni. Nemcsak személyes ambíciókként, hanem sajátos érdekeként kellene őket értelmezni. Mégpedig olyan politikai, gazdasági, tudományos, kulturális, vallásos stb. érdekeként, amelyek a civil társadalomtól, a kormánytól vagy mindkettőtől származhattak. Ezek különböző stratégiai keretekben fejlődhetnek. Nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia, hanem gyakran más olyan európai ország előnyére is használhatók voltak, amelyek a gyarmati politikában aktívabban vettek részt és ezért vonzóbbnak tűntek. Következtetésképpen, a Habsburg Birodalomnak a tengerentúli terjeszkedésben játszott szerepéről szóló vitában, ahhoz, hogy teljes képet kapjunk, nagyobb figyelmet kell fordítanunk az osztrák civil társadalom közreműködésére a többi európai hatalom gyarmati életében. Mindenesetre ahhoz, hogy felülvizsgáljuk az Osztrák–Magyar Monarchia jelentőségét ezen a területen, figyelembe kell vennünk nemcsak a kormányzat, hanem a civil társadalom tevékenységét is.

Harmadik eredményként pedig egyértelművé vált, hogy az osztrák (osztrák–magyar) tengerentúli terjeszkedésben olyan politikai paradigmák követték egymást, amelyek bizonyos mértékig eltértek a más országokban megfigyelhetőktől. Egyfelől, noha hasonló gyarmati stratégiákat alkalmaztak – olykor meglehetősen sikeresen –, mint más országok, két alkalommal mégis gátat vetettek ezeknek a birodalom alapjait fenyegető politikai krízisek. Másfelől, és különösen a 19. században, a figyelem nagyrészt a hatalmi kapcsolatok változásainak az európai koncerten belüli kiegyensúlyozására irányult, és kevésbé a birodalom saját tengerentúli terjeszkedésére, kereskedelmi lehetőségeire vagy a pozícióinak a nemzetközi rendszeren belüli erősítésére. Az, hogy ez a megközelítés, vagyis Metternich öröksége, előmozdította-e az ország saját gazdasági vagy stratégiai igényeit, egyre inkább vita tárgyává válik.⁶⁸ Mindenesetre azonban kudarcot vallott, hiszen az európai hatalmak közti feszültség a 19. század utolsó negyedére túlságosan erőssé vált, a politikai akarat pedig a fennálló különbségek rendezésére minimálisra csökkent. Az 1871-es új irányvonal értelmében még a meggyengült Habsburg Birodalom is arra kényszerült, hogy többoldalú elkötelezettségeit egyoldalú érdekei javára csökkentse – egy lépést téve az agresszív terjeszkedés irányába, ha nem is a tengerentúlon, de a Balkánon. Mindent összevetve, Ausztriára(-Magyarországra) különböző okok miatt speciális esetként kell tekintenünk, viszont fel kellene ismernünk azt is, hogy korszakalkotó szerepet játszott az európai nagyhatalmi politikában.

⁶⁸ Ennek háttérben lásd az 1870-es években zajló elkeseredett küzdelmet a mentorához, Metternich-hez hasonlóan multilaterális Prokesch és azon diplomaták és táborkok fiatalabb generációja között, akik Ausztria-Magyarország felismert érdekei miatt megkérdőjelezték az oszmán felségjogot Bosznia-Hercegovina felett. (BERTSCH, 2005. 615.)

Hálás köszönet Heike Schmidtnek (Bécsi Egyetem) a tanácsaiért, hozzászólásaiért és a vázlat elkészítésében való közreműködéséért. Értékelőimnek szintén meg szeretném köszönni a konstruktív és hasznos hozzászólásokat. A fennmaradó hibák vagy hiányosságok természetesen az enyémekek.

Fordította: Migléc Izabella

Felhasznált irodalom és rövidítések

- HHStA MdÄ, PA** **Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des Äußern, Politisches Archiv**
I. 7/684. Allgemeines und Österreich-Ungarn 1848–1918. Varia Generalia, Karton 684.
- ADAS**
1989 ADAS, Michael: *Machines as the Measure of Men. Science, Technology and Ideologies of Western Dominance*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 1989.
- BERTSCH**
2005 BERTSCH, Daniel: *Anton Prokesch von Osten (1795–1876). Ein Diplomat Österreichs in Athen und an der Hohen Pforte. Beiträge zur Wahrnehmung des Orients im Europa des 19. Jahrhunderts*. München, De Gruyter Oldenbourg, 2005.
- BONO**
2009 BONO, Salvatore: *Piraten und Korsaren im Mittelmeer. Seekrieg, Handel und Sklaverei vom 16. bis 19. Jahrhundert*. Stuttgart, Klett-Cotta, 2009.
- BRIDGE**
1989 BRIDGE, F. Roy: Österreich (-Ungarn) unter den Großmächten. In: *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen, in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Vol. 6/1. Hg.: WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter. Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989. 196–373.
- BRIDGE-BULLEN**
1987 BULLEN, F. R. – BULLEN, Roger: *The Great Powers and the European States System 1815–1914*. London–New York, NY, Routledge, 1987.
- BROOK-SHEPHERD**
1972 BROOK-SHEPHERD, Gordon: *Between Two Flags. The Life of Baron Sir Rudolf von Slatin Pasha*. London, Weidenfeld & Nicolson, 1972.
- CARLSON**
1984 CARLSON, Sven H.: *Trade and dependency. Studies in the expansion of Europe*. Uppsala, Uppsala University, 1984.

CHAHROUR

2007 CHAHROUR, Marcel: A civilising mission? Austrian medicine and the reform of medical structures in the Ottoman Empire, 1838–1850. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 38. (2007) 4. sz. 687–705.

CHRÉTIEN

1968 CHRÉTIEN, Jean-Pierre: Le passage de l'expédition Oscar Baumann au Burundi (septembre-octobre 1892). *Cahiers d'Études Africaines*, 8. (1968) 29. sz. 48–95.

CONRAD

2011 CONRAD, Sebastian: *German Colonialism*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

CONZE

2001 CONZE, Eckart: "Wer von Europa spricht, hat unrecht." Aufstieg und Fall des vertragsrechtlichen Multilateralismus im europäischen Staatensystem des 19. Jahrhundert. *Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft*, 121. (2001) 214–241.

CURTIN

1964 CURTIN, Philip D.: *The image of Africa. British ideas and action, 1780–1850*. 2 vols. Madison, WI-London, [K. n.], 1964.

DELUMEAU-RICHARD

1968 DELUMEAU, Jean – RICHARD, Jean: Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien. *Annales*, 23. (1968) 4. sz. 823–843.

EVERAERT

1975 EVERAERT, John G.: Commerce d'Afrique et traite négrière dans les Pays-Bas autrichiens. *Revue française d'histoire d'Outre-Mer*, 62. (1975) 1–2. sz. 177–185.

FARNIE

1969 FARNIE, D. A.: *East and West of Suez. The Suez Canal in History, 1854–1956*. Oxford, Clarendon Press, 1969.

FEICHTINGER-PRUTSCH-CSÁKY (HG.)

2003 FEICHTINGER, Johannes – PRUTSCH, Ursula – CSÁKY Moritz (Hg.): *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck–Vienna, Studien Verlag, 2003.

FELLNER

1906 FELLNER, Fritz: Die Haltung Österreich-Ungarns während der Konferenz von Algeciras 1906. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 71. (1963) 462–477.

FIEDLER

2005 FIEDLER, Matthias: *Zwischen Abenteuer, Wissenschaft und Kolonialismus. Der deutsche Afrikadiskurs im 18. und 19. Jahrhundert*. Köln, Böhlau, 2005.

FRANK

2012 FRANK, Alison: The Children of the Desert and the Laws of the Sea: Austria, Great Britain, the Ottoman Empire, and the Mediterranean Slave Trade in the Nineteenth Century. *American Historical Review*, 117. (2012) 2. sz. 410–444.

FRELIH

- 2009 FRELIH, Marko: *Sudanska Misija 1848–1858. Ignacij Knoblehar – misijonar, raziskovalec Belega Nila in zbiralec afriških predmetov / Sudan Mission 1848–1858. Ignacij Knoblehar – Missionary, Explorer of the White Nile and Collector of African Objects*. Ljubljana, Slovenski etnografski muzej, 2009.

GALLAGHER

- 1953 GALLAGHER, John – ROBINSON, Ronald: The Imperialism of Free Trade. *The Economic History Review*, 6. (1953) 1. sz. 1–15.

GAY

- 1884 GAY, Hilaire: *La Garde Européenne en Égypte*. Genève, Librairie H. Stapelmohr, 1884.

GRAICHEN-GRÜNDER

- 2005 GRAICHEN, Gisela – GRÜNDER, Horst: *Deutsche Kolonien. Traum und Trauma*. Berlin, Ullstein Hardcover, 2005.

HAIDER-WILSON

- 2005 HAIDER-WILSON, Barbara: Das Kultusprotektorat der Habsburgermonarchie im Osmanischen Reich. Zu seinen Rechtsgrundlagen und seiner Instrumentalisierung im 19. Jahrhundert (unter besonderer Berücksichtigung Jerusalems). In: *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie*. Hg.: KURZ, Marlene. Vienna, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2005. 121–147.

HAMANN

- 2007 HAMANN, Georg Friedrich: Emil Holub. Der selbsternannte Vertreter Österreich-Ungarns im südlichen Afrika. In: *K. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Hg.: SAUER, Walter. 2. Wien, Böhlau, 2007. 163–95.

HASSINGER

- 1949 HASSINGER, Hugo: *Österreichs Anteil an der Erforschung der Erde. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Österreichs*. Wien, [K. n.], 1949.

HOLBRAAD

- 1970 HOLBRAAD, Carsten: *The Concert of Europe: A Study in German and British International Theory 1815–1914*. London, Longmans, 1970.

HÖBELT

- 1987 HÖBELT, Lothar: Die Marine. In: *Die bewaffnete Macht. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Vol. 5*. Hg.: WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987. 687–763.

IMPERATO

- 1998 IMPERATO, Pascal James: *Quest for the Jade Sea. Colonial Competition around an East African Lake*. Oxford, Westview Press, 1998.

KAKUSKA

- 2007 KAKUSKA, Petra: Reiseziel Ostafrika. Organisation und Logistik von Maasai-Expeditionen 1882 bis 1889. In: *K. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Hg.: SAUER, Walter. 2. Wien, Böhlau, 2007. 225–55.

KANN

1960 KANN, Robert A.: Metternich: A Reappraisal of his Impact on International Relations. *Journal of Modern History*, 32. (1960) 4. sz. 333–339.

KING

2009 KING, Christa Knellwolf: The Novara expedition and the imperialist messages of exploration literature. In: *Stories of empire. Narrative strategies for the legitimation of an imperial world order*. Eds: KING, Christa Knellwolf – RUBIK, Margarete. Trier, WVT Wissenschaftlicher Verlag, 2009. 157–176.

KLEIN

1984 KLEIN, Fritz: Weltpolitische Ambitionen Österreich-Ungarns vor 1914. *Jahrbuch für Geschichte*, 29. (1984) 263–290.

KOMLOSY

2006 KOMLOSY Andrea: Innere Peripherien als Ersatz für Kolonien? Zentrenbildung und Peripherisierung in der Habsburgermonarchie. In: *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn*. Hg.: HARS Endre – MÜLLER-FUNK, Wolfgang – REBER, Ursula – RUTHNER, Clemens. Tübingen–Basel, A. Francke Verlag, 2006. 55–78.

KOTRBA

2008 KOTRBA, Franz: *William Astor Chanler und Ludwig von Höhnel und Afrika*. Diplomarbeit, Universität Wien, 2008.

KÖFLER

2007 KÖFLER, Barbara: Oscar Baumann. Die wechselseitige Beziehungen zwischen Forschungs- und Kolonialinteressen. In: *K. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Hg.: SAUER, Walter. 2. Wien, Böhlau, 2007. 197–223.

KRETSCHMER

1988 KRETSCHMER, Ingrid: Österreichs Beitrag zur kartographischen Erschließung Ostafrikas bis zum Ersten Weltkrieg. In: *Abenteuer Ostafrika. Der Anteil Österreich-Ungarns an der Erforschung Ostafrikas*. Hg.: Amt der Burgenländischen Landesregierung. Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1988. 129–60.

KURZREITER

1998 KURZREITER, Johann: Österreich-Ungarn und die Kongofrage 1884–1885. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 46. (1998) 67–88.

LEGASSICK

2000 LEGASSICK, Martin – RASSOOL, Ciraj: *Skeletons in the Cupboard. South African museums and the trade in human remains, 1907–1917*. Cape Town–Kimberley, South African Museum, 2000.

LOBITZER–KADLETZ

1999 LOBITZER, Harald – KADLETZ, Karl: Forschung in außereuropäischen Ländern. In: *Die Geologische Bundesanstalt in Wien. 150 Jahre Geologie im Dienste Österreichs 1849–1999*. Hg.: Geologische Bundesanstalt. Wien, Geologische Bundesanstalt, 1999. 349–531.

- LOIDL**
2011 LOIDL, Simon: Safari und Menschenversuche. Die Uganda-Expedition von Rudolf Kmunke und Robert Stigler. *Österreich in Geschichte und Literatur*, 55. (2011) 1. sz. 38–53.
- LOPASIC**
1971 LOPASIC, Alexander: *Commissaire General Dragutin Lerman 1863–1918. A Contribution to the History of Central Africa*. Tervuren, Musée royal de l’Afrique centrale, 1971.
- LUTZ**
1972 LUTZ, Heinrich: Zur Wende der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1871. Die Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Joseph vom 18. Mai 1871. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 25. (1972) 169–184.
- MÉDARD**
1997 MÉDARD, Henri: Les protecteurs d’une mission au XIXe siècle. Pères autrichiens et pouvoirs politiques au Soudan égyptien. *Revue française d’Histoire d’Outre-Mer*, 84. (1997) 31–56.
- MEISTERLE**
2007 MEISTERLE, Stefan: Die koloniale Ostindienpolitik des Wiener Hofes in den Jahren 1775–1785. *Wiener Geschichtsblätter*, 62. (2007) 4. sz. 17–29.
- MIERS**
1967 MIERS, Suzanne: The Brussels Conference of 1889–1890: The Place of the Slave Trade in the Policies of Great Britain and Germany. In: *Britain and Germany in Africa*. Eds.: GIFFORD, Prosser – LOUIS, W. M. Roger. New Haven, CT–London, 1967. 83–118.
- MINDER**
2011 MINDER, Patrick: *La Suisse coloniale. Les représentation de l’Afrique et des Africaines en Suisse au temps des colonies 1880–1939*. Berne–Berlin–Brussels, Peter Lang, 2011.
- MUKAROVSKY (Hg.)**
1987 MUKAROVSKY, Hans Guenter (Hg.): *Leo Reinisch, Werk und Erbe*. Wien, Akademie der Wissenschaften, 1987.
- NEUBACHER**
1987 NEUBACHER, Franz: *Freiland. Eine liberalsozialistische Utopie*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1987.
- PENNELL**
1994 PENNELL, C. R.: Dealings with Pirates: British, French and Moroccans, 1834–56. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 22. (1994) 1. 54–83.
- PIETSCHMANN (Hg.)**
1939 PIETSCHMANN, Victor (Hg.): *Führer durch die Sonderschau Ostmarkdeutsche als Forscher und Sammler in unseren Kolonien*. Wien, [K. n.], 1939.
- REVOLTELLA**
1863 REVOLTELLA, Pasquale: *Oesterreich’s Betheiligung am Welthandel. Betrachtungen und Vorschläge*. Trieste, [K. n.], 1863.

ROCKEL

2006 ROCKEL, Stephen J.: *Carriers of Culture. Labor on the road in nineteenth-century East Africa*. Portsmouth, Praeger, 2006.

ROEMHELD

1959 ROEMHELD, Friedrich: Konstantin Reitz. Ein vergessener Vorkämpfer für abendländische Kultur in Afrika. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 12. (1959). 289–373.

RUMPLER

1997 RUMPLER, Helmut: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Wien, Carl Ueberreuter, 1997.

SAUER

2007a SAUER, Walter, Austria-Hungary: The Making of Central Europe. In: *The Age of Empires*. Ed.: ALDRICH, Robert. London, Thames & Hudson, 2007. 196–219.

2007b SAUER, Walter: Jenseits der Entdeckungsgeschichte: Forschungsergebnisse und Perspektiven. In: *K. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Hg.: SAUER, Walter. Wien, Böhlau, 2007. 7–15.

2007c SAUER, Walter: Schwarz-Gelb in Afrika. Habsburgermonarchie und koloniale Frage. In: *K. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Hg.: SAUER, Walter. 2. Wien, Böhlau, 2007. 17–78.

2008 SAUER, Walter: Österreich und Namibia. Ein schwieriges Verhältnis im langen 20. Jahrhundert. In: *Wien – Windhoek retour. 150 Jahre Beziehungen zwischen Österreich und Namibia*. Hg.: SAUER, Walter. Wien, SADOCC, 2008. 7–61.

2011 SAUER, Walter: Ein Jesuitenstaat in Afrika? Habsburgische Kolonialpolitik in Ägypten, dem Sudan und Äthiopien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. *Österreich in Geschichte und Literatur*, 55. (2011) 1. sz. 6–27.

SCHLAG

1988 SCHLAG, Gerald: Koloniale Pläne Österreich-Ungarns in Ostafrika im 19. Jahrhundert. In: *Abenteuer Ostafrika. Der Anteil Österreich-Ungarns an der Erforschung Ostafrikas*. Hg.: Amt der Burgenländischen Landesregierung. Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1988. 171–186.

ŠEDIVÝ

2006 ŠEDIVÝ, Miroslav: Austria and the Near East: Metternich's Foreign Policy During the Second Mehmed 'Ali Crisis, 1839–41'. *Archiv Orientální*, 74. (2006) 1–36.

SERRUYS

2005 SERRUYS, Michael W.: Oostende en de Generale Indische Compagnie. De opbloei en neergang van een koloniale handelshaven (1713–1740). *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis*, 24. (2005) 1. sz. 43–59.

STIANSEN

2000 STIANSEN, Endre: Franz Binder: A European Arab in the Sudan, 1852–1863. In: *White Nile, Black Blood. War, Leadership, and Ethnicity from Khartoum to Kampala*. Eds.: SPAULDING, Jay – BESWICK, Stephanie. Lawrenceville, NJ–Asmara, Red Sea Pr, 2000. 1–21.

STRUCK

1927 STRUCK, Bernhard: Österreichische Kolonialversuche im 18. Jahrhundert. *Völkerkunde. Beiträge zur Erkenntnis von Mensch und Kultur*, 3. (1927) 184–193.

- TAFLA**
1994 TAFLA, Bairu: *Ethiopia and Austria. A History of their Relations*. Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, 1994.
- TAYLOR**
1862 TAYLOR, Bayard: *A Journey to Central Africa; or, Life and Landscapes from Egypt to the Negro Kingdoms of the White Nile*. New York, NY, G. P. Putnam and Son, 1862.
- WEBER**
1976 WEBER, Klaus: *Deutsche Kaufleute im Atlantikhandel 1680–1830*. München, Beck C. H., 2004.
- WEHLER**
1976 WEHLER, Hans-Ulrich: *Bismarck und der Imperialismus*, 4te Auflage. München, Kiepenheuer & Witsch, 1976.
- WEISS-SCHILDDORFER**
2010 WEISS, David G. L. – SCHILDDORFER, Gerd: *Novara. Österreichs Traum von der Weltmacht*. Wien, Amalthea Signum, 2010.
- WINTER**
2005 WINTER, Karin: *Österreichische Spuren in der Südsee. Die Missionsreise von S.M.S. Albatros in den Jahren 1895–1898 und ihre ökonomischen Hintergründe*. Wien–Graz, NWV Verlag, 2005.